मेघदूतेऽलङ्कारानुशीलनम्

कृष्णराजज्ञवाली
उपप्राध्यापकः - साहित्यम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः - रुरुसंस्कृतविद्यापीठम्, रिडीगुल्मी
gyawalikrishnaraj450@gmail.com

शोधसारः

महाकवेः कालिदासस्य नाम न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपितु विश्वसाहित्येऽपि स्वर्णाक्षरेणाङ्कितुं योग्यं नामो विद्यते। तेन महाकविना विरचितानि महाकाव्यखण्डकाव्यनाटकानि आधारीकृत्य अन्ये कवयः काव्यानि विरचितानि सन्ति। अस्य कवेः 'मेघदूतम्' इति नामाख्यो ग्रन्थः खण्डकाव्यमस्ति । अस्मिन् खण्डकाव्ये महाकविः यक्षस्य प्रियतमाया वियोगावस्थाया मन्दाक्रान्ताछन्दसा विभिन्नानामलङ्काराणां प्रयोगेण विहितं हृदयस्पर्शि वर्णनं तस्य विश्वप्रसिद्धे एकं कारणमस्ति । प्रियाया वियोगेन देवयोनिविशेषस्य यक्षस्यापि एताद्दशी अवस्था भवति चेत् सामान्यमनुष्याणां वियोगः कीद्दशी भवति इति सामाजिकैरनुभूयते । अस्मिन्नालेखे 'मेघदूतम्' इति नामके खण्डकाव्ये कविना विभिन्नानामलङ्काराणां प्रयोगः कुत्र कुत्र विहितः, केन प्रकारेण अलङ्काराणां विन्यास कृतः इत्यनुसन्धानप्रसङ्गे विभिन्नानामलङ्कारशास्त्रिणामलङ्कारलक्षणं विविच्य अलंकारसिद्धान्तानुसारं मेघदूतेऽलङ्काराणां अनुशीलनं विधीयते । अत्र प्रयुक्ता अलङ्कारा भाषानुकूलाः, पात्रानुकूलाः, काव्यानुकूला दृश्यन्ते । अत्र विप्रलम्भ-श्रृङ्गाररसप्रतिपादने अर्थान्तरन्यासादयोऽलङ्काराः सहायका दृश्यन्ते । अतोऽलङ्कारप्रयोगदृष्ट्या मेघदूतमौचित्यपूर्णमस्ति इति निष्कर्षो निष्काशितः ।

शब्दकुञ्जिका – अप्रकृतः,अलङ्कारः, दूतम्, प्रकृतः, प्रकृतिः ।

विषयपरिचयः

मेघो दूतो यस्मिन् तत् मेघदूतम् अर्थात् मेघो जलधरो दूतः सन्देशवाहकोऽस्ति यस्मिन् काव्ये तत् काव्यं मेघदूतमस्ति । मेघदूतं महाकवि कालिदास स्यानुपमं ग्रन्थरत्नं वर्तते । विश्वप्रसिद्धेऽस्मिन् काव्ये अनेकाषु भाषाषु भाषानुवादः प्राप्यते । काव्यमेतत् विभिन्नकाव्यलक्षणानुसारेण सुन्दरं काव्यमस्ति । यथा मम्मटस्य काव्यलक्षणं – "तददोषौशब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" (मम्मट,इ.२००६ : १३)

एतल्लक्षणानुसारेण काव्यमिदं गुणालङ्कारयुक्तं सुन्दरकाव्यमस्ति । पण्डितराज जगन्नाथानुसारेण– “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्” (जगन्नाथ, १९६३:१०) इति लक्षणानुरूपं विप्रलम्भश्रृङ्गाररसपरिपूर्णं काव्यमस्ति । पौरस्त्यकाव्यविवेचकशास्त्रेषु काव्यस्य द्वौ भेदौ कृतः श्रव्यकाव्यम्, दृश्यकाव्यञ्च । “दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधामतम्” (विश्वनाथ २०६८:३१९) श्रव्यकाव्यस्यापि भेदाः सन्ति “गद्यपद्यमयं चम्पूः” (दण्डी, १९९१:१९) एवं च आचार्यविश्वनाथ- गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पुरित्यभिधीयते (विश्वनाथ २०६८:४६०) तथा च पद्यकाव्यस्यापि त्रयो भेदाः सन्ति - महाकाव्यं खण्डकाव्यं कोषकाव्यञ्चेति । पौरस्त्यकाव्यलक्षणानुसारेण मेघदूतं खण्डकाव्यमस्ति “खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुशारी च (विश्वनाथ २०६८:४६५) मेघदूतखण्डकाव्यस्य द्वौ भागौ स्तः पूर्वमेघः उत्तरमेघश्चेति । अस्य नायको यक्षोऽस्ति । साहित्यदर्पणानुसारं धीरप्रशान्तनायकस्य लक्षणम् - सामान्यगुणैः भूयात् द्विजादिको धीरः प्रशान्त स्यात् (विश्वनाथ २०६८:९८) । इत्यनुसारं यक्षो धीरप्रशान्तः नायकोऽस्ति । एवं च दशरूपकानुसारं नायकलक्षणम्– नेताविनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियम्वदः। रक्तलोक शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा (धनञ्जयः, २०२४:१४३) एतल्लक्षणानुसारेण यक्षः उत्तमनायकोऽस्ति । स स्वप्रियायामेव आसक्ततत्वाद् अनूकूलो नायकोऽस्ति । अनुकूलः एकनिरतः (विश्वनाथ १९८८:१४३)

महाकवेः कालिदासस्य विप्रलम्भश्रृङ्गाररसप्रधानं विविधसूक्तिभरितं सहृदयहृदयाकर्षकं विश्वप्रसिद्धं मेघदूतं नामकं खण्डकाव्यम् मन्दाक्रान्ताच्छन्दसा पर्वतश्रृङ्गात् प्रवहन्ती विप्रलम्भ श्रृङ्गाररसस्य निर्झरिणी अस्ति । अस्मिन् खण्डकाव्ये यक्षः स्वकर्मप्रमादात् स्वामिनः कुवेरस्य वर्षैकभोगयोग्यात् शापात् प्रियाया वियुक्तत्वेन चित्रकुटपर्वते स्वसमयं यापयतीतीत्यस्माद् कथानकाद् काव्यं प्रारभ्यते यथा –

कश्चित् कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमावर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगीर्याश्रमेषु ।। (कालिदासः इ १९९२ : पूर्वमेघः१)

स्वविरहवेदनया यक्षो चेतनाचेतनेषु अपि भिन्नतामदृष्ट्वा जडं मेघं दूतत्वे प्रेषयति, तदौचित्यं दर्शयति यथा –

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामाऽऽर्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।। (पूर्ववत् : ५)

एवं प्रकारेण यक्षो स्वसन्देशाहरणाय मेघं प्रेरयति तदौचित्यञ्च प्रर्दशयति ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरवन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।। (पूर्ववत् : २)

तदनन्तरं यक्षो मेघं प्रति स्वनगर्या अलकापूर्यागमनमार्गं निर्दिशति । तत्प्रसङ्गे मार्गे स्थितानां आम्रकूटपर्वतम्, निर्विन्ध्यादिनदीनाम्, उज्जयिन्याञ्च मनोरमं श्रृङ्गारिकं वर्णनं करोति कविः । स्वराजधान्या अलकापूर्या वर्णनम् उत्प्रेक्षामाध्यमेन चारुतया करोति यक्षः । यथा–

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादूकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ।। (पूर्ववत् : ३६)

अत्र कविः अलकपूर्या उन्नतत्वं सहजज्ञातत्वं च दर्शयति । यक्षमुखात् अनन्तरं उत्तरमेघेऽपि यक्षो अलकापूर्याः सौन्दर्यवर्णनानन्तरं स्वप्रियायाः स्वरूपसौन्दर्यं वर्णयति यथा -

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्वाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
क्षोणिभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ।। (कालिदासः उत्तरमेघ : १९)

यक्षो मेघं प्रति स्वप्रियतमाया परिचयव्याजेन तस्या ओष्ठनयनाद्यङ्गानां सौन्दर्यं वर्णयति । तत्पश्चात् यक्षो मेघं प्रति स्वप्रियायै सन्देशं व्रूते यथा–

तामामुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगीर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्न कुशलमवले ! पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणीनामेतदेव ।। (पूर्ववत् : ३८)

अत्र यक्षो मेघं प्रति स्वप्रियायैः रामगीर्याश्रमस्थस्य प्रियावियुक्तस्य स्वस्य क्षेमकुशलावस्थां कथयितुं प्रेरयति । प्रियायासन्देशवचनप्रसङ्गे यक्षो कथयति–

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैशिलाया–
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्रैस्तावन् मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिनपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ।। (पूर्ववत् : ४२)

धन्यो महाकवि कालिदासः, इदृशी विप्रलम्भ श्रृङ्गाररसनिर्झरिणि तस्य काव्ये प्रवहति ।

खण्डकाव्यस्यान्ते यक्षस्य सन्देशं तत्प्रियां प्रति प्रापयति मेघः । एवंरित्या महाकविकालिदासो मेघदूते यक्षस्य जीवनस्यैकांशमादाय खण्डकाव्यमिदं निर्माति । खण्डकाव्येऽस्मिन् यक्षो स्वसन्देशाहरणाय मेघस्य प्रयोगात् दूतकाव्यत्वेनापि चित्रितमस्ति काव्यमिदम् । खण्डकाव्यमिदम् अनेकाषु भाषाषु भाषानुवादयुक्तमस्ति ।

समस्याकथनम्

महाकविकालिदासो न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपितु विश्वसाहित्येऽपि सर्वोत्कृष्टो विद्यते । कालिदास स्य मेघदूतम् इति नामकं खण्डकाव्यं सकलसंसारे सुप्रसिद्धमस्ति । समालोचकैः टीप्पणीकारैश्च एतत्ग्रन्थानुसारेण विभिन्नविषयाणां विवेचना कृता । परन्तु प्रयोगदृष्ट्या मेघदूतस्य अलङ्काराणां गहनविवेचनं केनापि न कृतम् । प्रस्तुतेऽस्मिन्नालेखे अनुभूयमाने प्रमुखे समस्ये अधोनिर्दिष्टे स्तः

१. मेघदूते केषां केषामलङ्कारणां प्रयोगोऽस्ति ?
२. मेघदूते अलङ्काराणां कीदृशः प्रयोगो विद्यते ?

उद्देश्यकथनम्

प्रस्तुतस्य आलेखस्योद्देश्ये प्रमुखतया निम्नलिखिते स्तः

१ मेघदूते प्रयुक्तानामलङ्काराणामनुशीलनम् ।
२ मेघदूते प्रयुक्तानामलङ्काराणां विवेचनम् ।

अध्ययनविधि

अध्ययनेस्मिन् पुस्तकालयीयानां सामग्रीणां प्रयोगो विद्यते । मेघदूतविषये लिखितानि पुस्तकानि, विचाराः लेखाश्चात्र सामग्रयःसन्ति । ताषां संकलनं विधाय विश्लेषणं कृतमस्ति । पुस्तकालयविधिमवलम्व्य प्रस्तुताध्यने व्याख्यात्मकाः वर्णमात्मकाश्च विधयः प्रयुक्ताः । अत्र सम्प्रति प्रचलिताया ए.पी.ए. पद्धत्याः प्रयोगो विहितो वर्तते ।

अध्ययनस्य क्षेत्रसीमाङ्कनम्

अस्मिन् अध्ययने मेघदूतखण्डकाव्ये प्रयुक्तानामलङ्काराणां सम्यग् समीक्षणमस्ति । अस्मिन् खण्डकाव्ये श्लोके श्लोके नैकालङ्काराः, अनेकेषु अलंकारेषु मध्ये प्रमुखशब्दालङ्काराणां तथा च

प्रमुखार्थालङ्काराणामध्ययनं विहितमस्ति । तत्र स्थितानां प्रमुखालङ्काराणामनुशीलन,ं विवेचनञ्च, सीमात्वेन निर्धारितमस्ति ।

पूर्वकार्यसमीक्षा

मेघदूतखण्डकाव्यस्य विविधविषयमवलम्व्याध्ययनमनुसन्धानं जातमस्ति । एतानि पूर्वकार्याणि संक्षेपेण प्रस्तूयन्ते ।

उपाध्याय कृष्णदेव निवन्ध चन्द्रिका षष्ठम् सस्करणं १९८२ ई. वाराणसी चौखम्वा ओरियन्टालिया प्रकाशन इति पुस्तकस्य संस्कृत काव्येषु प्रगतिशीलत्वम् इति शीर्षके मेघदूतस्यापि चर्चा विदधाति । अत्र कथयति यत् —

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
जायते न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ।। (उपाध्याय, ई. १९८२ : ८१)

मेघदूतस्यैव अध्ययनेन आचार्यै उद्घोषितमिदं उद्गारं कालिदास स्य वैशिष्ट्यं द्योतयति ।

उपाध्याय बलदेव संस्कृत साहित्यका इतिहास इ.स.१९९७ दशम् सं. इति पुस्तकस्य सप्तमपरिच्छेदे लौकिक गीतिका इति शीर्षके मेघदूतस्य विषये कथयति यत् - मेघदूतं वस्तुतः विरहपीडितउत्कण्ठितहृदयस्य मर्मशपर्शी वेदना विद्यते, यया वेदनाया मेघदूतस्य प्रत्येकपद्ये प्रेम्णो विह्वलतायाः, विवसतायाः, विकलतायाश्च अभिव्यञ्जयन्ति । पूर्वमेघः वाह्यप्रकृतेः मनोरमं चित्रणमस्ति, उत्तर मेघस्तु अन्तरप्रकृतेः अनुभवालम्बितमभिरामवर्णनमस्ति (उपाध्यायः, इ. १९९७ : ३२५ ।

मेघदूतस्य व्याख्याकारः शेषराजशर्मा उपोद्घात इति शीर्षके कालिदास स्य विषये कथयति– महाकविकालिदासो जडरुपाया प्रकृतेर्मानवचेतसा सह सूक्ष्मं सम्बन्धं प्रकाशयितुं समर्थस्तदेव तस्य लोकोत्तरं वैशिष्ट्यम् (शर्माः, इ. १९९२ : १७)

रघुवंशमहाकाव्यस्य व्याख्याकारः श्रीकृष्णमणित्रिपाठी प्राक्कथनप्रसङ्गे कथयति– प्रकृतेः मनोरमचित्रणे कालिदासोऽद्वितीयोऽस्ति । प्रकृत्या सह कालिदास स्य साहचर्यमपूर्वम् । प्रकृतेः गूढरहस्योद्घाटने संस्कृतजगति कालिदासोऽन्यानतिशेते (त्रिपाठी, इ.१९८७ : ३)

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य व्याख्याकारः डा. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी भूमिकाखण्डे कालिदास की प्रकृति प्रेम इति शीर्षके कालिदासः प्रकृतिं मनुष्यजीवनेन सहाभिन्नं मन्यते । तेन प्रकृतिमानवजीवनयोः पूरकत्वेन चित्रितम् । (त्रिपाठी इ.१९९३ : २१)

प्रवन्धरत्नाकरे डा.रमेशचन्द्रशुक्लो मेघदूते कालिदास इति शीर्षके कथयति मेघदूतस्य अपारसौन्दर्यमस्ति प्रकृतिसुषमायाश्चारुतया चित्रणम् । आदितोद्रन्त्यं यावत् काव्यमिदम् प्रियायाः

प्रकृतेरनवद्यानि अवदातानि च विविधानि वहुलानि दृश्यानि प्रस्तावीति कविः । वस्तुतः सत्यन्विदं यत् काव्यमेतत् प्रकृतेरेव काव्यमस्ति । (शुक्ल इ. १९८३ : ३०१)

रुरुसंस्कृतविद्यापीठप्रकाशितस्य रुरुप्रभा वर्ष ७ अङ्क ५ अनुसन्धानात्मकपत्रिकायाः मेघदूते प्रकृति चित्रणम् इति शीर्षके कृष्णराज ज्ञवाली कथयति — तत्र भवता कालिदासेन मेघं मूर्तरुपं प्रदश्र्य मानवस्य सुखे प्रकृति हसति, मानवस्य दुःखे रोदीति प्रकृतिं चित्रितमस्ति । (ज्ञवाली, २०७८ : १३)

महाकवि कालिदास स्य रघुवंशमहाकाव्यस्य उपोद्घात इति शीर्षके जनार्दनपाण्डेयो मेघदूतस्य चर्चां करोति । यथा — मेघदूतं सर्वेषु ग्रन्थेषु मध्ये प्रियतमो ग्रन्थो वर्तते । अस्य प्रमाणं अनेकाषु भाषाषु अस्यानुवादोऽस्ति, ग्रन्थमिममादर्शं मत्वा संस्कृतवाङ्मये दूतकाव्यानां रचना कृताः कविभिः । (पाण्डेयः इ. सं, १९७८ : १३)

अलङ्कारसिद्धान्तः

व्याकरणानुसारं अलं पूर्वकाद् कृ धातोः घञ् प्रत्ययेन निस्पन्नस्यालङ्कारशब्दस्य व्युत्पत्तिः अलं क्रियते अनेनेत्यलङ्कार अथवा अलंकरोतीति अलङ्कारो भवति । करणप्रधानो व्युत्पत्या अलङ्कारशब्दः शरीरशोभावद्र्धकानां हारादिनामिव रसादिनुपकारपूर्वकं काव्यशोभासम्पादकानामनुप्रासोपमाद्यलङ्काराणां वाचकः । काव्यशोभाधायकमलङ्कारं यथा परिभाषयति दण्डी स्वकाव्यादर्शे- काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते, (दण्डी, इ.सं,१९९१ : ७४) इति काव्यशोभाकारिणो गुणरीत्यादयः सर्वे धर्मा अलङ्कारपदवाच्या । वामनपूर्ववर्तिनो भामहभट्टोद्भटरुद्रटादया आचार्याः गुणालङ्कारयोरभेदमङ्गीकुर्वन्ति । वामनस्तु काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । (वामन, इ.सं. २००२ : ८७), तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः (वामनः, इ.सं. २००२ : ८८) इति सिद्धान्तं प्रकटयित्वा गुणालङ्कारयोः भेदो प्रकटयति । तेन वामनेनालङ्कारं लक्षयति -सौन्दर्यमलङ्कारः (वामन इ.सं. २००२ : ६) । ध्वन्यालोककार आनन्दवर्धनाचायर्ः काव्यस्यात्मभूते रसे तदङ्गभूतयो शब्दार्थयोरङ्गरुपेणाश्रिता अलङ्कारा हारकेयूरादिवत् भवन्ति इति प्रतिपादयति - तमर्थमवलम्बन्ते येद्रङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः । अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारामन्तव्याः कटकादिवत् (आनन्दवर्धनः, इ.सं. १९९२ : ३४१) । काव्येऽलङ्कारा अङ्गित्वेन न प्रयोक्तव्या अपितु अङ्गत्वेन प्रयोगतव्याः। तथा च अलङ्काराः काव्ये अङ्गिनमुपकारकत्वेन च प्रयोज्या भवन्ति उक्तं च मम्मटेन–

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचिद्
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।। (मम्मटः, इ.सं.२००१ : ३९९)

तथैव साहित्यदर्पणे अलङ्कारं यथा–

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादयः ।। (विश्वनाथः, २०६८ : ६०५)

यथा हारकेयूरादयोऽलङ्काराः शरीरस्य शोभां वद्र्धयन्ति, उपकुर्वन्ति च तथैव अनुप्रासोपमादयोः अलङ्काराः काव्यस्यात्मभूतं रसमुपकुर्वन्ति, चमत्कारमुत्पादयन्ति च । तथा चोक्तं आचार्यकुन्तकः वक्रोक्तिः काव्यजीवितम् एवं च आचार्यवैद्यनाथः स्वालङ्कारचन्द्रिकायाम् अलंकारं यथा परिभाषयति–

अलङ्कारत्वञ्च रसादिभिन्नाव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयतासम्वन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकता तदवच्छेदकत्वम्(रुय्यक इ.सं. १९९४, भूमिका : १२)

रसभावादिभिन्न चमत्कारकारकोऽलङ्कारः।

ध्वनिवाद्याचार्याआनन्दवर्धनमम्मटादय काव्येऽलङ्काराणां गौणस्थानं शब्दार्थयोऽनियतधमर्ताञ्च स्वीकुर्वन्ति । अलङ्कारसम्प्रदायप्रवर्तकस्य भामहस्य अलङ्कारविषयकं मतमाधारीकृत्य दण्ड्युभ्दटरुद्रटादया आचार्याः काव्येऽलङ्कारतत्वमेव प्रधानमिति स्वीकुर्वन्ति ।

मेघदूतेऽलङ्कारप्रयोगः

शब्दार्थालङ्काररुपं भेदद्वयमाधारीकृत्य अत्र महाकवे कालिदास स्य मेघदूतम् नामके खण्डकाव्ये विद्यमानानामलङ्काराणां समीक्षा विधीयते । महाकविना कालिदासेन अत्र एकस्मिन्नपि श्लोके विविधानामलङ्काराणां प्रयोगो विहित । मेघदूतखण्डकाव्ये स्थितेषु श्लोकेषु अत्यधिकानामलङ्काराणां प्रयोगो द्दश्यते । परन्तु अस्मिन्नालेखे मूख्यरूपेण द्दष्टिपथमागतानां प्रमुखालङ्काराणां विवेचनं क्रियते ।

शब्दालङ्काराः

मेघदूते प्रयुक्ता ये अलङ्काराः शब्दमाश्रित्य काव्ये चमत्कारमुत्पादयन्ति ते अलङ्काराः शब्दालङ्काराः, अर्थात् यत्र शब्दपरिवृत्यसहत्वम् तत्र शब्दालङ्कारत्वम् । मेघदूतखण्डकाव्ये अर्थालङ्कारापेक्षया शब्दालङ्काराणां न्यूनप्रयोगो द्दश्यते । यथा तत्र प्रयुक्ता शब्दालङ्काराः–

अनुप्रासः

स्वरभिन्नत्वेऽपि व्यञ्जनवर्णानामावृत्तिः अनुप्रासः । यथा साहित्यदर्पणे अनुप्रासः–
अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्ययत् (विश्वनाथः, २०६८ : ६०८)।

अनुप्रासः पञ्चविधः छेकानुप्रासः,वृत्त्यनुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः,अन्त्यानुप्रासः लाटानुप्रासश्च । यथा मेघदूते अनुप्रासस्य उदाहरणम्

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्रेणास्रद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिनी दूरवर्ती
संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ।।(कालिदासः, इ.सं. १९९२ उ मे : ३९) ।।

अत्र अङ्गेनाङ्गमित्यत्र अकारङकारगकाराणां आवृत्तिः, तप्तेन तप्तमित्यत्र तकारपकारयो आवृत्तिः साश्रेणासमित्यत्र सकाररकारयो आवृत्तिः,उत्कण्डमुत्कण्डितेन इत्यत्र उकारतकारयोरावृत्तिः, कण्ठस्यापि आवृतिः अनुप्रासालङ्कारः ।

अस्मिन्नेव श्लोके यक्षो स्वसन्देशबाहकमेघस्य स्ववियोगाद् कृशशरीरायाः पत्न्याश्च प्रशंसनात् समालङ्कारोऽपि वर्तते अत्र । समालङ्कारस्य लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे– समं स्यादानुरुप्येण श्लाघा योग्यवस्तुनः(विश्वनाथः, (२०६८ : ८०१) ।

अर्थात् योग्यवस्तुनः औचित्येन आनुरुप्येण च प्रशंसनं समम् ।

यमकम्

यमकालङ्कारस्य लक्षणं यथा –
सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ।। (विश्वनाथः २०६८ : ६१६)
अर्थे सति अर्थभिन्नानां वर्णानां तेनैव क्रमेणावृत्तिर्यमकम् कथ्यते ।
यमकस्य उदाहरणं यथा मेघदूते–
प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम् ।। (कालिदासः, १९९२ : पू.मे. ३०)

अस्मिन् श्लोके उत्तराद्र्धे विशालां विशालामित्यत्र यमकालङ्कारः । अत्र दिवः खण्डमिव इत्यत्र उज्जयीन्या खण्डत्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा अपि वर्तते ।

श्लेषालङ्कारः

अनेकार्थकैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेषः कथ्यते । यथा श्लेषलक्षणम्–
श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते । (विश्वनाथः, २०६८ : ६२३)
उदाहरणं यथा मेघदूते–
वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणीकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ।। (कालिदासः, १९९२ : पू.मे २८) ।।

अस्मिन् श्लोके रसाभ्यन्तरो भव इत्येत्र नदीपक्षे रसः–जलम्, नायिकापक्षे रसः–प्रेमरसः (श्रृङ्गाररसः) इत्यर्थो भवति । अतोऽत्र श्लेषालङ्कारः ।

मेघदूते अर्थालङ्काराणां प्रयोगः

अर्थमाश्रित्य काव्ये ये अलङ्कराः चमत्कारमुत्पादयन्ति ते अर्थालङ्काराः । अर्थात् यत्र शब्दपरिवृत्तिसहत्वं तत्र अर्थालङ्कारत्वमिति । मेघदूते कालिदासेन चतुर्विंशादधिका उपमार्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकादयाः अर्थालङ्कारा विन्यासिताः । मुख्यरूपेण दृष्टिपथमागतानामर्थालङ्काराणां अस्मिन्नालेखे विविच्यते ।

उपमा अलङ्कारः

भिन्नयोरपि उपमानोपमेययोः साधर्मेण सादृश्यमुपमालङ्कारो भवति ।

यथा मम्मटः कथयति उपमालङ्कारस्य लक्षणम्–

साधर्म्यमुपमाभेदे (मम्मटः, २००६ : ४४३।

तथा च उपमाविषये कुवलयानन्दे

उपमा यत्र सादृश्यं लक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः (दीक्षितः, १९९२ : २)

यत्र द्वयोः उपमानोपमेययोः चमत्कारजनकं सादृश्यं भवति तत्र उपमालंकारः । उपमायां चत्वारि घटकतत्त्वानि भवन्ति । यथा उपमानम्, उपमेयः, साधारणधमर्ः, वाचकपदश्च, । उपमायाः उदाहरणं यथा मेघदूते–

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्यगौरं तुषारैः ।
बक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य श्रृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ।। (कालिदासः, १९९२ : पु.मे. ५२) ।

अस्मिन् श्लोके कविः हिमशिखरे पदन्यस्तं मेघं भगवतो शिवस्य श्वेतवृषभेण सह तुलयति । अत्र मेघ उपमेयम्, वृषभोपमानम्, उपमेयमिति वाचकपदम् श्वेतत्वं साधारणधर्मः । अत उपमालङ्कारः।

अर्थान्तरन्यासः

सामान्यं विशेषेण विशेषं सामान्येन वा समर्थनमर्थान्तरन्यासः । यथा–

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि
कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समथ्र्यते।।
साधर्मेणेतरेणार्थान्तिरन्यासोऽष्टधा ततः । (विश्वनाथः, २०६८ : ७८०)

अर्थान्तरन्यासस्य मेघदूते उदाहरणं यथा–

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरुपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरवन्धुर्गतोऽहम्
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।। (कालिदास , पू.मे. ६) ।

अत्र यक्षो मेघं भुवनप्रथिते पुस्करावर्तकानां वंशे उत्पन्न इन्द्रस्य कामरुपं प्रकृतिपुरुषरूपत्वेन कथयति । अतः उन्नतवंशोद्भवत्वाद् प्रियावियुक्तोऽहं त्वयि याचकत्वेन आगतोऽस्मि ।

इति विशेषार्थं, निष्फलाऽपि याचना अधिकगुणे वरं, अधमे तु लब्धकामा अपि न वरं इति सामान्यवाक्येन समर्थनम् । अतोऽर्थान्तरन्यासः ।

काव्यलिङ्गम्

यथा काव्यलिङ्गस्य लक्षणम्–

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते । (विश्वनाथः, २०६८ : ७८५)।

कस्यापि वाक्यस्य वाक्यार्थ पदार्थो वा यत्र हेतुत्वेन निर्दिष्टः, तत्र काव्यलिंगालंकारो भवति । तथा च मम्मटेन काव्यलिंगं यथा निर्दिशति । काव्यलिंगं, हेतोर्वाक्यपदार्थता । (मम्मट, : सन् २००६ : ५१०) ।

मेघदूते काव्यलिंगस्योदाहरणं यथा

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु (कालिदास , पू.मे १) ।

अस्मिन् श्लोके महाकविर्कालिदासः स्वाधिकारात् प्रमत्तः यक्षः स्वामिशापात् वर्षैकं स्वप्रियावियुक्तत्वेन रामगिर्याश्रमेषु निवासं चकार इति कथयति । अत्र स्वामिनः शापस्य कारणं "स्वाधिकारात्प्रमत्तः" इति पदार्था दत्तः । अतः अत्र काव्यलिंगालङ्कारो वर्तते ।

समासोक्तिः

समानैः कार्यै लिङ्गैः विशेषणैश्च प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य व्यवहारसमारोपः समासोक्ति । यथा–

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणै : ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः (विश्वनाथः२०६८ : ७५४)।।

तथा च कुवलयानन्दे समासोक्तिः

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् (दीक्षित, सन् १९९२ : ८४) ।

अर्थात् प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य सम्यकज्ञानं यत्र भवति तत्र समासोक्तिरलङ्कारः।

मेघदूते समासोक्तेरुदाहरणम् यथा–

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरुपं

सन्देशं मे तदनु जलद ! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ।। (कालिदास , पूर्वमेघ श्लोक १३)।

अस्मिन् श्लोके उत्तरार्धे समानकार्यवसात् मेघे पथिकस्य व्यवहार समारोपः समासोक्तिः

निदर्शना

द्वयोः वाक्यार्थयोः वस्तुसम्बन्धः क्वचित् सम्भवन् क्वचित् असम्भवन्नपि बाधप्रतिभासात् यत्र विम्बप्रतिविम्बभावेन सादृश्यं व्यञ्जनावृत्या वोध्यते सा निदर्शना । यथा साहित्यदर्पणे—

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित् ।

यत्र विम्वानुविम्बत्वं वोधयेत् सा निदर्शना ।। (विश्वनाथ, २०६८ : ७४१) ।

तथा च काव्यप्रकाशे निदर्शना

अभवन् वस्तुसम्बन्धः उपमापरिकल्पकः निदर्शना (मम्मट, सन् २००६ : ४७४) ।

निदर्शनाया उदाहरणं मेघदूते यथा–

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः।

नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ।। (कालिदास , पू. मे. श्लोक ३६) ।

अस्मिन् श्लोके सन्ध्यायाः तेजो धारण– भगवता शिवेन धारितम्, गजाशुरचर्मणोत्पन्न पार्वत्या भयहरणयोः द्वयोः वस्तुनोः सम्बन्धोऽसम्भवन् अन्ते तेजो धारणं भयहरणमिव इति विम्बप्रतिविम्बभावेन सादृश्यकल्पनाद् निदर्शना अलङ्कारः ।

तुल्ययोगिता

यत्र प्रस्तुतानां पदार्थानां वा अप्रस्तुतानां पदार्थानाम् एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात् तदा तुल्ययोगिता अलङ्कारः । यथा–

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एक धर्माभिसम्बन्धः स्यात् तदा तुल्ययोगिता ।।

(विश्वनाथः, २०६८ : ७३२)।

तुल्ययोगितायारुदाहरणं मेघदूते यथा–

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारागं चरणकमलभ्यासयोग्यं च यस्या -

मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्ष : ।। (कालिदास , उ.मे. श्लोक-११) ।

अस्मिन् श्लोके अलकापुरी वर्णनप्रसङ्गे कल्पवृक्षः सुन्दरीणां वस्त्राणि, सूरा, सपल्लवं कुसुमं, अनेकविधानि भूषणानि च उत्पादयामास इति कथयति यक्षः। अत्र वस्त्रमद्यादिसकलप्रस्तुतपदार्थानां उत्पादनरुपैकधर्मतया वर्णनं तुल्ययोगिता अलङ्कारः।

युक्तिः

युक्तिः अप्पयदीक्षितस्य नवीनोऽलङ्कारः । यत्र क्रियया कश्चित् रहस्यवस्तु गोपनम् तत्र युक्तिः । यथा लक्षणम्–

युक्तिर्परातिं सन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये । (दीक्षितः, १९७३, पृ.२५६) ।

परन्तु मम्मटविश्वनाथादय युक्तिः व्याजोक्तौ अन्तर्भावयन्ति । मम्मटाद्याचार्याननुश्रीतो आचार्यविश्वेश्वर कथयति स्वालङ्कारकौस्तुभे–व्याजोक्तिर्विशदिभवदर्थस्यापन्हुतिर्मिषत । (विश्वेश्वरः,१९८७,३५७) ।

अर्थात् प्रकटिकृतार्थस्य केनापि व्याजेन गोपनम् व्याजोक्ति । परन्तु अप्पयदीक्षितः युक्तिव्याजोक्त्योः भेदं कथयति । यथा–

व्याजोक्तावाकारगोपनम्, युक्तौ तदन्यगोपनमितिभावः (दीक्षितः,ऐ. २५७) ।

व्याजेन आकारगोपनम् व्याजोक्ति । युक्त्या तदन्यगोपनं युक्ति : ।

मेघदूते युक्त्यलङ्कारस्य उदाहरणं यथा—

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ?
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ? ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामाऽऽर्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।। (कालिदासः, १९९२, पू मे ५)

अत्र यक्षः स्वप्रियाया विरहवेदनया चेतनाचेतनेषु भेदमदृष्ट्वा जडं मेघं दूतत्वेन प्रार्थयति । यक्षस्य अविवेकत्वरूपगोपनाय “कामार्ता चेतनाचेतनेषु स्वाभाविक कृपणा भवन्ति” इति युक्तिदर्शनम् युक्तिः अलङ्कारः ।

उत्प्रेक्षालङ्कारः

प्रकृतस्य (उपमेयस्य) उपमानत्वेन (अप्रकृतत्वेन) सम्भावनम् उत्प्रेक्षालङ्कारः । यथा–

भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । (विश्वनाथः, २०६८ : ७०६) ।

मेघदूते उत्प्रेक्षालङ्कारस्योदाहरणं यथा–

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ।। (कालिदास , पू.मे.३१) ।।

अस्मिन् श्लोके उज्जयिनीवर्णनप्रसङ्गे महाकविकालिदासो यक्षमुखात् उज्जयिन्यां प्रातः श्रुतिमधुरं सारसरवरम्, कमलसंसर्गसिप्रानदीवायुः सुरतप्रार्थनाया अनुशीलः प्रीयतम इव ललनानां रतिपरिश्रमं निवारयति इति कथयति । अत्र सारससिप्रानद्यादीनां प्रीयतमत्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

परिणामालङ्कारः

उपमानस्य उपमेयरूपत्वेन परिणमनात् परिणामालङ्कारः । यथा–

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधाः ।। (विश्वनाथः, २०६८ : ६८८) ।

तथा कुवलयानन्दे परिणामालङ्कारः–

परिणाम क्रियार्थश्चेत् विषयीविषयात्मन (दीक्षित, १९९२ : २२) ।

यत्र विषयिविषयस्वरुपेण परिणतो भूत्वा (कियार्थः) प्रकृतस्य उपयोगी चेत् तदा परिणामालङ्कारः । एवं अलङ्कारसर्वस्वे परिणामालङ्कारः–

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।(रुय्यक,इ १९९४ : १२२) ।

परिणामालङ्कारस्योदाहरणं मेघदूते यथा–

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थ यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गः सजलनयनैःस्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ।। (कालिदसः, पू.मे. २२) ।।

अप्रकृतस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतस्य शीध्रगमनरूपकार्यस्य उपयोगित्वाद् परिणामालङ्कारः ।

अतिशयोक्तिः

अध्यवसायस्य सिद्धत्वे सति अतिशयोक्तिरलङ्कारो भवति । यथा–

सिद्धत्वेऽध्यवसास्यातिशयोक्तिर्निगद्यते । (विश्वनाथ, : २०६८ : ७२४) ।

मेघदूते अतिशयोक्तेरुदाहरणं यथा–

आराध्यैन. शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ।। (कालिदास, पू.मे. ४५) ।

अस्मिन् श्लोके महाकविकालिदासः रन्तिदेवस्य कीर्तेः अतिशयवर्णनाय चरण्वतीनद्याः सह अध्यवसानात् अतिशयोक्ति अलङ्कारः ।

रूपकम्

उपमानोयमेययोरभेदारोपे रूपकालङ्कारः । रूपकालङ्कारे उपमानोपमेययोरतिसाम्यादभेदप्रतीतिरपन्हुता भवति । रूपकालङ्कारं यथा लक्ष्यति–

रूपकं रुपितारोपाद्विषये निरपन्हवे । (विश्वनाथ, २०६८ : ६७३) ।

रूपकालङ्कारास्य उदाहरणं यथा मेघदूते–

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रिडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवतुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ।। (कालिदासः, पू.मे. ६०) ।।

अस्मिन् श्लोके भुजंगवलयम् इत्यत्र भुजगमेव वलयम् इति सर्पे कंकणस्य अमेदारोपाद रूपकालङ्कारः।

अनुमानालङ्कार

अनुमानालङ्कारस्य लक्षणं यथा–

अनुमानं तु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् । (विश्वनाथः, १९८८: ८०६)

वैचित्र्यात् साधनज्ञानात् यत्र साध्यस्य ज्ञानं भवति तत्र अनुमानालङ्कारो भवति ।

अनुमानालङ्कारस्योदाहरणं यथा मेघदूते —

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः,
पत्रच्छेदैः, कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।
मुक्ताजालैः, स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै —
नैंशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ।। (कालिदासः, उ मे श्लो ९) ।

अत्र मन्दारपुष्पाद्येभ्यः साधनेभ्यः अभिसारिकाया मार्गरूपस्य साध्यस्य ज्ञानात् अनुमानालङ्कारः ।

विशेषोक्तिः

विशेषोक्तेर्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—सति हेतौफलाभावे विशेषोक्तिर्निगद्यते(विश्वनाथ १९८८ : ८१५) । प्रसिद्धे कारणे विद्यमानेद्रपि कार्यस्यानुत्पत्तिः कथनं विशेषोक्तिर्भवति । तच्च उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता इति भेदेन द्विविधा । यथा मेघदूते विशेषोक्तेरुदाहरणम्–

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ।। (कालिदास , उ मे ५) ।

अत्र चूर्णमुष्टिरूपहेतुसत्वेऽपि रत्नप्रदीपस्य निर्वाणरूपकार्यस्य अभाववर्णनाद् विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

अर्थापत्तिरलङ्कारः

दण्डापूपिकन्यायेन भिन्नार्थप्रतीतौ अर्थापत्तिरलङ्कारः । मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (विश्वनाथः,२०६८ : ८१६), मेघदूते अर्थापत्तेरुदाहरणं यथा –

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागै शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ।। (कालिदास , उ मे ४२) ।

अत्र कविर्कालिदासो यक्षस्य विलापं वर्णयति । अत्र तस्मिन्नपि अर्थात् शीलायां चित्रणेऽपि आवयो सङ्गमं न सहते क्रूरो विधाता, भौतिकशरीरसङ्गमस्य तु का वार्ता? अवश्यमेव न सहते इत्यर्थः समागच्छति, अतोऽत्र अर्थापत्तिरलङ्कारः।

विकल्पः

विकल्पालङ्कारस्य लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे–

विकल्पस्तुल्यवलयो विरोधश्चातुरीयतः । (विश्वनाथः, १९८८ : ८४८) ।

कवेः चातुर्येण समानवलयो द्वयोः वस्तुनो परस्परविरोधस्य निरूपणं विकल्पालङ्कारः ।

विकल्पालङ्कारस्य उदाहरणं यथा मेघदूते–

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य ! निक्षिप्तवीणां
मद्गोशङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा
तन्त्रीमाद्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ।। (कालिदास , उ मे. श्लोक २३)

अश्मिन् श्लोके कविः कालिदासः यक्षपत्न्या वीणावादनादयेन तस्य मनोविनोदं कथयति । तत्गाने स्वप्रियतमयक्षस्य नामोच्चारणकथनेन कवेः चातुर्येण द्वयोः विस्मरणस्मरणयोः समानवलयो विरोध निरूपणं भवति । अतः विकल्पालङ्कारः ।

प्रतीपम्

प्रसिद्धमुपमानस्य उपमेयत्वकल्पनं प्रतीपालङ्कारः। यथा–प्रतीपालङ्कारस्य लक्षणम्–प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । (दीक्षितः, १९७६ : १०)

मेघदूते प्रतीपालङ्कारस्योदाहरणं यथा–

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या–
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः । (कालिदासः,पू.मे. श्लोक ३३) ।।

अस्मिन् श्लोके नीलकण्ठस्य नीलदार्थ उपमान एव प्रसिद्धः । परन्तु अत्र मेघस्य उपमेयत्व कल्पनं प्रतीपालङ्कारः।

स्मरणम्

सदृशवस्तुदर्शनात् तत् सदृशान्यवस्तु स्मरणं स्मरणालङ्कारः ।

यथा साहित्यदर्पणे–

सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते । (विश्वनाथः, २०६८ : ६७५) ।

यथा मेघदूते स्मरणालङ्कारस्योदाहरणम्–

श्यामास्वङ्गं, चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं,
वक्रच्छायां शशिनि, शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्,
हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति ।। (कालिदासः, उ.मे.श्लोक ४१) ।।

अत्र लतायां प्रियाया शरीरस्य, चकितमृगनयने तस्या नेत्रयोः, चन्द्रमसि तस्या मुखकान्त्याः, मयूरपिच्छकलापेषु तस्याः केशपासानाम्, नदीनां तरङ्गेषु तस्या भ्रूविलासस्य स्मरणं स्मरणालङ्कारः।

स्वभावोक्तिः

वालादेः स्वक्रियारूपयोः तत्तत्स्वाभाविकचेष्टाकारयोः स्वाभाविकवर्णनं स्वभावोक्तिः । स्वभावोक्तेः लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे–

स्वभावोक्तिर्दुरुहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् (विश्वनाथः, २०६८ : ८३१)।

मेघदूते स्वभावोक्तेरुदाहरणं यथा–

आद्य बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टानयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण । (कालिदासः, उ.मे.२९) ।।

अत्र स्वप्रियवियुक्तायाः यक्षपत्न्या विभ्रमदशायाः स्वाभाविकवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

परिकरालङ्कारः

परिकरालङ्कारस्य लक्षणं यथा–

उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः । (विश्वनाथः, १९८८ : ७८७) ।

यत्र विशेषणैः अभिप्राययुक्तता कथ्यते तत्र परिकरालङ्कारः । परिकरस्योदाहरणं यथा मेघदूते–

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे ! विद्धि मामम्बुवाहं

तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिपोक्षोत्सुकानि ।। (कालिदासः,उ.मे. ३६ श्लोकः) ।।

अत्र यक्षस्य स्वप्रियायाः संवोधे हे अविधवे इति विशेषणेन् त्वत्पतिः जीवितमस्ति इत्यभिप्राययुक्तत्वाद् परिकरालङ्कारः ।

संसृष्टिः

परस्परनिरपेक्षाणामलङ्काराणां तिलतण्डुलन्यायेन संस्थिति संसृष्टिरलङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे संसृष्टिः- मिथोऽनपेक्षमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते । (विश्वनाथः, २०६८ : ८४३) तथा च अलङ्कारकौस्तुभे संसृष्टिष्तु –परस्परमनपेक्षस्थितिरनेकस्य (विश्वेश्वरपण्डितः, १९८७ : ४०८) । मेघदूते संसृष्टिरलङ्कारस्य उदाहरणं यथा -

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोद्रप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।। (कालिदासः, पू मे ३) ।

अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धस्थितस्य वाष्पावरुद्धरुपार्थस्य उत्तराद्धगतेन मेघालोके सति प्रियासहितानांमपि चित्तचञ्चलो भवति चेत् वियुक्तानां किं वक्तव्यं यत्यर्थः समर्थनाद् अर्थान्तरन्यासः एवं च कि पुनर्दूरसस्थे इत्यत्र दुरस्थितस्य जनस्य वक्तुं नावश्यकम् इति कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिः । एतयोः अर्थान्तरार्थापत्योः मिथः अनपेक्षया वा तिलतण्डुलन्यायेन अवस्थानाद् संसृष्टिः।

सङ्करः

नीरक्षीरन्यायेन सङ्करालङ्कारोऽवतिष्ठते । एकाश्रये अङ्काङ्गित्वेन अलकाराणां अवस्थानं सङ्करः । यथा साहित्यदर्पणे–

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृत्तीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः । (विश्वनाथ ८४३)

सङ्करालङ्कारस्य उदाहरणं यथा मेघदूते–

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तु
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले ! पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ।। (कालिदासः, उ.मे. ३८) ।।

अश्मिन् श्लोके यक्षो मेघं रात्रिं यापयित्वा सूर्योदिते सति शीघ्रं शेषमध्वं वाहयेत् । मित्राणां उपकाराय न मन्दायन्ते इति कथयति । अत्र “खिन्नविद्युत्कलत्र” इत्यत्र विद्युति कलत्रस्य आरोपः

रूपकालङ्कारः, तथा च पूर्वार्धस्थितस्य मेघ१ अध्वं वाहयेदिति विशेषवाक्यं, उत्तरार्धस्थितेन मित्राणामुपकाराय न मन्दायन्ते इति सामान्यवाक्येन समर्थनाद् अर्थान्तरन्यासः । तयोरूपकार्थान्तरन्यासयोः अङ्गाङ्गिभावेन अत्रावस्थानाद् सङ्करः ।

मेघदूत खण्डकाव्ये प्रयुक्तानलङ्कारान् निम्नानुसारेण तालिकायामपि दर्शयितुं शक्यते ।

क्र.सं.	अलङ्कारः	श्लोकसंख्या	भाग
१	अनुप्रासः	३९	उ.मे.
२	यमकम्	३०	पू.मे.
३	श्लेषः	२८	पू.मे.
४	उपमा	५२	पू.मे.
५	अर्थान्तरन्यासः	०६	पू.मे.
६	काव्यलिङ्गम्	०१	पू.मे.
७	समासोक्तिः	१३	पू.मे.
८	निदर्शना	३६	पू.मे.
९	तुल्ययोगिता	११	उ.मे.
१०	युक्तिः	०५	पू.मे.
११	उत्प्रेक्षा	३१	पू.मे.
१२	परिणामः	२२	पू.मे.
१३	अतिशयोक्तिः	४५	पू.मे.
१४	रूपकम्	६०	पू.मे.
१५	अनुमानम्	०९	उ.मे.
१६	विशेषोक्तिः	०५	उ.मे.
१७	अर्थापत्तिः	४२	उ.मे.
१८	विकल्पः	२३	उ.मे.
१९	प्रतीपम्	३३	पू.मे.
२०	स्मरणम्	४१	उ.मे.
२१	स्वभावोक्तिः	२९	उ.मे.
२२	परिकरः	३६	उ.मे.
२३	संसृष्टिः	०३	पू.मे.
२४	संङ्करः	२८	उ.मे.

उपरिनिर्दिष्टतालिकायां दर्शिता अलङ्कारा न केवलमेकस्मिन् श्लोके विद्यन्ते, अपितु अनेकेषु श्लोकेषु विद्यन्ते । एकस्मिन् श्लोके विभिन्नालङ्कारा अपि प्राप्यन्ते । अलङ्कारं कवेः कल्पनानुसारं भिन्नभिन्नमपि भवितुं शक्नोति । अत्र मे दृष्टिपथमागताः प्रमुखालङ्कारा एव विवेचिता निर्दिष्टाश्च ।

निष्कर्षः

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्यक्षत्रे उज्जवलनक्षत्रो वर्तते । अस्य नाम न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपितु सर्वस्मिन् साहित्यजगति अग्रगण्यमस्ति । अस्य काव्येषु रसभावगुणालङ्कारादीनां समुचितो विन्यासो प्राप्यते । काव्येषु गुणालङ्कारादीनां विन्यासे सिद्धहस्तो विद्यते महाकविः कालिदास इति प्रसिद्धमेव । अस्मिन् मेघदूतखण्डकाव्येऽपि कविः निर्जीवं मेघमपि सजीवमिव चित्रयितुं समर्थो दृश्यते । भागद्वये विभक्तस्य अस्य काव्यस्य श्रुतिमाधुर्यम्, प्रकृतिचित्रणम्, स्वाभाविकविप्रलम्भश्रृङ्गाररसपप्रवाहः अर्थान्तरन्यासादीनां विभिन्नानांमलङ्काराणां प्रयोगश्च अन्यकाव्येभ्यो विशिष्टो वर्तते । अस्मिन् काव्ये विशेषतः अर्थान्तरन्यासालङ्कारस्य विशेषविन्यासेन काव्यं व्यवहारिकमिव मन्यते । अत्रोपमानुप्रासयमकार्थान्तरन्यासः,काव्यलिङ्ग–तुल्ययोगिताउत्प्रेक्षा–परिणाम–निदर्शना–अतिशयोक्त्यादीनां त्रयोविंशतितःअधिकसंख्याकानां प्रमुखालङ्काराणां प्रयोगो विद्यते । अत्र प्रयुक्तैरलङ्कारैः खण्डकाव्यस्य कथावस्तु सजीवमिव प्रतिभाति । अलङ्काराः काव्यस्य शोभावर्धका धर्मा इत्यनुसारं काव्यमिदं चमत्कृतियुक्तं जातम् । अत्र प्रयुक्ता अलङ्काराः खण्डकाव्यस्य अङ्गिरसं विप्रलम्मश्रृङ्गारं परिपोषयितुं समर्था दृश्यते । अतः अलङ्काराणां प्रयोगदृष्ट्या मेघदूतमौचित्यपूर्णमस्ति । एतेषामलङ्काराणां विन्यासेन सुन्दरं काव्यं सामाजिकानां मनांसि अतिशयेन रञ्जयितुं समर्थोऽस्तीति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अप्पयदीक्षित (ई.१९७६), *कुवलयानन्द* (ष.सं.), (व्या.-भोलाशङ्कर व्यास), चौखम्बा विद्याभवन ।

आनन्दवर्धन, (ई. १९९२) *ध्वन्यालोक* (पं. सं), चौखम्बा विद्याभवन ।

उपाध्यायः, कृष्णदेव (ई. १९८२), *निबन्ध चन्द्रिका* (ष.सं.), चौखम्बा ओरियन्टालिया ।

उपाध्याय, बलदेवः (ई. १९९७), *संस्कृत साहित्य का इतिहास* (दो.सं.), शारदा निकेतन ।

कालिदासः (ई. १९९३), *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (व्या. कृष्णमणि त्रिपाठी), चौखम्बासुरभारती प्रकाशन ।

........(ई. १९९२), *मेघदूतम्* (दो सं.) (व्या. शेषराजशर्मा) चौखम्बा विद्याभवन ।

.... (२०३२), *रघुवंशमहाकाव्यम्,* (व्या. कृष्णमणि त्रिपाठी), चौखम्बा विद्याभवन ।

.... (ई.१९८७), *रघुवंशमहाकाव्यम्,* (द्वि.सं.), (व्या.जनार्दन पाण्डेय), मोतीलाल वनारसीदास ।

जगन्नाथः (ई.१९९३), *रसगंगाधर* (अ. सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

ज्ञवाली, कृष्णराज (२०७८), *रुरुप्रभा,* वर्ष-७, अंक-५, गुल्मी, रुरु संस्कृत विद्यापीठ ।

दण्डीः, (ई. १९९१), *काव्यादर्शः* (च सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

धनञ्जयः, (२०४२), *दशरूपकम्* (तृ.सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

मम्मटः (ई. २००६), *काव्यप्रकाशः* (ष. सं. पुनर्मुद्रित), (व्या. विश्वेश्वर) ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

रूय्यकः (ई.१९९४), *अलङ्कारसर्वस्वम्* (व्या. त्रिलोकीनाथ द्विवेदी), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

वामनः (ई. २००२), *काव्यालङ्कारसूत्राणि,* (व्या. हरगोविन्द शास्त्री), सुरभारती प्रकाशन ।
विश्वेश्वरः, (ई. १९८७), *अलङ्कारकौस्तुभम्,* चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
विश्वनाथः, (२०६८), *साहित्यदर्पणम् (*व्या.कृष्णमोहनशास्त्री), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
.... *साहित्यदर्पणम्,* (स.सं.), (व्या. सिंहसत्यव्रतः), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
शुक्ल रमेश (ई. १९८३), *प्रबन्धरत्नाकरः,* (तृ.सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।